

مُهر دیگری از یک دیوانِ ساسانی

فابریتیویو سینیزی

گردانش آری سرازش و رامین اعلائی

تصویر: پیل روان، احتمالاً مُهره‌ی چترنگ؛ ساسانی؛ سده‌ی ۶-۷ میلادی؛ یافته از ایران یا میان‌رودان؛ ۷.۵ در ۳.۹ در ۹.۲ سانتی‌متر؛ باستان‌خانه‌ی متروپلیتن

fold-era.com

در میان گِل‌مُهرهای ساسانی نگهداری شده در باستان‌خانه‌ی شهر خوی در آذربایجان غربی ایران - که بناست معرفی و منتشر شوند (اکبرزاده و دیگران، در دست انتشار) - نمونه‌ای از یک نقشِ خصوصاً جالب وجود دارد. میدان بیضی‌شکل بزرگ این مُهر تقریباً به‌طور کامل با تصویری از یک فیل در حال دویدن به سمت راست پُر شده و در اطراف آن کتیبه‌ای یادمانی قرار دارد (همان: شماره ۷۴ الف). این موتیف تصویری به‌خوبی مستند شده و به‌راحتی می‌توان آن را به الگوی رایجی که حکاکان مُهر برای این‌گونه تصاویر در مُهرهای شخصی استفاده می‌کردند، نسبت داد. بنابراین، نمونه‌های مشابهی از مُهرها و اثر مُهرها وجود دارند که در آن‌ها همان نوع فیل با پای راست جلو آمده، پای چپ خم شده و خرطوم کمابیش عمودی که از بین عاج‌ها گذر کرده، دیده می‌شود (شکل‌های ۱-۳).^۱ با این حال، کیفیت اجرای این مُهرها به‌طور قابل‌توجهی متفاوت از هم است و این موارد مشابه قطعاً کیفیت کمتری نسبت به مُهر مورد بحث ما دارند. این تفاوت‌ها ممکن است گاهی به ابعاد اشیاء مربوط باشد^۲، اما حتا بهترین نمونه‌ها نیز بدن‌های فشرده و سرهایی نسبتاً بزرگ‌تر از حد معمول دارند که قطعاً با بدن فیل تناسب ندارد (شکل ۳).

مطالعه‌ی مجموعه‌ی خوی به ما این امکان را داده که تأیید کنیم مُهر موردنظر بر دو گِل‌مُهر دیگر که در دو مجموعه‌ی شناخته‌شده و متفاوت نگهداری می‌شوند، اثر گذاشته است. یکی از این مجموعه‌ها، مُهرهای ساسانی مجموعه فروغی و دیگری مجموعه مهرها و گِل‌مُهرهای ساسانی موجود در کتابخانه ملی فرانسه است. این مُهر ابتدا توسط ریچارد نلشن فرای در سال ۱۹۶۷ (صفحه ۱۲۶، شماره ۳۲، صفحه XXVIII، شکل ۲۶) معرفی شد و سپس در سال ۱۹۸۷، فیلیپ ژینیو آن‌را در مجموعه‌ی MFT 81 (ژینیو و گیزلن ۱۹۸۷: ۵۱) بازنشر کرد (شکل ۴). ژینیو در ادامه، این مُهر را به‌ترتیب (در شکل‌های ۵ و ۶) مورد بررسی قرار داده است.^۳

در واقع این مُهر همان نمونه‌ای است که فیلیپ ژینیو در شماره 48 MOT، هنگام انتشار مجموعه‌ی مویچیری در سال ۱۹۸۷ به آن اشاره کرده است [۴]. با وجود تفاوت‌هایی در وضعیت نگهداری این اشیاء، منشأ مشترک این سه اثر مُهر با بررسی چندین عنصر مشابه در طراحی تأیید می‌شود.

علاوه بر مدل‌سازی کلی فیل و تناسبات بدن آن، که به‌ویژه در طراحی سر و بخش‌های پشتی حیوان مشهود است، این اثرها ویژگی‌های مشترک دیگری نیز دارند. از جمله، قاب بیضی‌شکل برجسته‌ای که تصویر را احاطه کرده و مهم‌تر از همه، حضور یک سواره‌نواز که بر روی این جانور سترپیوست نشسته است. با وجود اندازه غیرطبیعی کوچک شکل انسان و میزان فرسایش شیء، شواهد مشابه متعددی وجود دارد (گیزلن ۱۹۹۶) که نقاط مقایسه‌ای انکارناپذیری را ارائه می‌دهند و در شناسایی نهایی بسیار کمک‌کننده هستند.

از دیگر ویژگی‌های مشترک و خاص، کتیبه‌ی این مُهر است. این کتیبه شامل دو حرف پایانی -dy است که در موقعیت ساعت ۷ دیده می‌شوند و از بقیه‌ی کتیبه با پای چپ عقب فیل جدا شده‌اند. همچنین، آغاز کتیبه در موقعیت ساعت ۴ با حرف mīm مشخص است که فلاپ سمت چپ آن دقیقاً به نوک عاج پایین‌تر فیل متصل می‌شود.

کتیبه‌ی این مُهر از جنبه‌های دیگر نیز جالب توجه است. حکاکی به سبکی انجام شده که معمولاً «یادمانی»^۱ نامیده می‌شود و با واژه‌ی «مُهر [muhr]» آغاز می‌گردد. فرای پیش‌تر این واژه را، هرچند با احتیاط، شناسایی کرده بود؛ او توانسته بود فقط همین واژه را از کتیبه‌ای که به سختی خوانا بود، رمزگشایی کند.^۵ با این حال، در گِل‌مُهر محفوظ در کتابخانه‌ی ملی فرانسه (BNF) که بسیار بهتر نگهداری شده، ژینیو کتیبه را به این صورت خوانده است:

¹ monumental

mwdly ZY d(s)'n ZY š'tkn ḥwyt...mndy, 'Sceau de Dahān, fils de šādag (?)...'

ذکر واژه‌ی «مهر» در این کتیبه بسیار نادر است و همین ویژگی، این مهر را در گروه‌ی خاص قرار می‌دهد [۶]. از نمونه‌های برجسته‌ی این گروه می‌توان به نقش‌هایی اشاره کرد که بر روی گل‌مهرهای منتشرشده توسط ریکا گیزلن (۲۰۰۳) دیده می‌شوند. این مهرها معمولاً به خزانه‌داری و به مقام اداری یا دفتر دیوان^۲ مرتبطند [۷] و کتیبه‌هایشان در اطراف طرح‌های نمادین قرار دارند. این کتیبه‌های کوتاه اغلب با عبارت «مهر...» آغاز می‌شوند که مقام مربوطه را مشخص می‌کند. تنها مهر خزانه‌داری، علاوه بر این، یک فرمول مذهبی یا عبارتی خوش‌یمن اضافه می‌کند.

اما مهر مورد بحث ما از نظر مفهومی متفاوت است؛ چراکه تصویری کاملاً طبیعی و واقع‌گرایانه را به نمایش می‌گذارد. با این حال، کتیبه ارتباطی انکارناپذیر ایجاد می‌کند، زیرا دو کلمه‌ی آغازین آن به‌وضوح به‌صورت *mwdly ZY dyw'n* (به معنای «مهر دیوان...») خوانده می‌شوند. آنچه ژینیو به اشتباه یک تک‌حرف «س» یا سامخ^۳ تفسیر کرده بود که پس از یک دال^۴ آغازین آمده که خود پیش از *ZY* قرار دارد، چیزی جز یک «ی» یا یو^۵ نیست که به پایه‌ی کشیده‌ی دال^۶ قبلی متصل شده است. [۸] پس از این توالی *dy*، یک واو [*wāw*] حکاکتی شده به آغاز واژه *dyw'n* (دیوان) اشاره می‌کند.

وانگهی، خوانش دیگر بخش‌های کتیبه نیز قابل اصلاح است. نامی که ژینیو با احتیاط به‌صورت *š'tkn* خوانده بود و «شاذگ» را «پدر دهان» معرفی می‌کرد، باید در این حروف ابتدایی تصحیح شود؛ توالی «کسو» *kw* به‌جای «شین» *šin* قرار می‌گیرد تا واژه‌ی *kw'tkn* یا به احتمال بیشتر *kw'tk* جایگزین واژه‌ی بیشتر خوانده‌شده شود. اگر حرف پایانی «نون» *nūn* به‌جای یک واو [*wāw*] در نظر گرفته شود، ممکن است نشان‌دهنده‌ی هتروگرام^۶ حرف ربط «و» یا *ud* باشد (تصویر ۸). این جزئیات واپسین با کلمه‌ی بعدی که ژینیو به‌درستی آن را *ḥwyt* خوانده است، تقویت می‌شود. در واقع، حرف بعدی باید به‌عنوان کاف شناسایی شود که اگرچه در گل‌مهر کتابخانه‌ی ملی فرانسه (BNF) کمی ساییده شده، در نمونه‌ی محفوظ در مجموعه‌ی فروغی کاملاً آشکار است [۹] و واژه *ḥwyt*، *hujadag* - به معنای «خوب‌فال، نیک‌بخت، خوش‌شانس، بخت‌یار»، خوش‌کیفیت^۷ - را شکل می‌دهد که به دنبال انتشار ماده‌خام‌هایی ساسانی [شامل مهرها و مسکوکات و طومارها] از سوی ریکا گیزلن (۲۰۰۱، ۲۰۰۷) شواهدی از این عنوان پیش‌تر در چند مهر اسپاهید [*spāhbed*] تأیید شده است (گیزلن ۲۰۰۱: ۱۸-۲۰) و معمولاً با حرف واو یا *ud* در نوشته‌های این مهرهای اسپاهید همراه یا آغاز می‌شود.

از دیگر سو، بر روی مهرهای اسپاهید عنوان *hujadag*، هوجدگ [خوب‌بخت، نیک‌فال]، همواره پیش از نام شاه فرمان‌فرما می‌آید، خواه آن شاه خسرو باشد خواه هرمزد، که به‌ترتیب با خسروی یکم و هرمزد چهارم یکی دانسته شده‌اند (همان، ۱۸). هرچند، دو مسئله مطرح می‌شود:

۱- چگونه می‌توان این عنوان شخصی را با ذکر مقام دیوانی تطبیق داد؟

۲- این عنوان به چه کسی اشاره دارد؟

چهار حرف پایانی کلمه‌ی بعدی به‌وضوح به‌صورت *mndy* قابل خواندن هستند، و به رغم فرسایش یا افتادگی بخش پیشین کتیبه، اشاره به نام خسرو یا هرمزد را می‌توان کاملاً منتفی دانست. اگرچه انتظار می‌رود نام یک شخص ذکر شود، این توالی از حروف با نام هیچ‌کدام از پادشاهان اواخر ساسانی مطابقت ندارند.

² *dīwān*

³ *Sāmekh*; حرف پانزدهم در الفبای زبان‌های سامی، با صدای س؛ در عبری برای نوشتن کلمات بیگانه به عبری، در صورت صدادهی مشابه از این حرف استفاده می‌شود

⁴ *Dāleth*; چهارمین حرف در ابجد یا نظام نوشتاری سامی، شامل زبان‌هایی چون عبری و آرامی

⁵ *Yōdh*; دهمین حرف در ابجد یا نظام نوشتاری سامی

⁶ *Heterogram*; هترو به معنی «دیگر/متفاوت»، و گرام به معنی «نوشته‌شده»؛ هتروگرام یعنی واژه، جمله یا فرازی که در آن هیچ حرف الفبا بیش از یکبار ظاهر نمی‌شود

⁷ نیز بنگرید به د.ن. مکنزی، فرهنگ کوچک زبان پهلوی، ترجمه‌ی مهشید میرفرخایی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۳. (م.ف.)

ضمناً، با توجه به قاعده‌ی ترتیب عناوین در مُهرهای ساسانی و نحوه‌ی نویسش مشاهده‌شده در مُهرهای اسپاهبید، و جای آمدنِ عنوانِ *hujadag* [۱۰]، می‌توان واژه *kw'tk* را اشاره به یک شخص با مقام خاص دانست [۱۱]، به دیگر گپ، در این جا نه با یک عنوان یا لقب طرف هستیم و نه با خود مقام یا عنوان دفترِ مربوطه (اد. ۲۰۰۳، ۱۲۶)، حتا اگر نام شخصی که معمولاً در مُهرهای اسپاهبید ذکر می‌شود، در اینجا ظاهراً غایب باشد. این تنها راه برای تطبیق بخش نخست کتیبه با حضور عنوان *hujadag* است.

در مورد واپسین واژه‌ی کتیبه، تنها توالی *mndy* را می‌توان به‌طور قطعی خواند (چنان‌که خود زنده‌یاد ژینیو نیز پیشاپیش به‌درستی خوانده است)، در حالی که دو حرف پیشین را می‌توان *my* یا *ty* خوانش کرد (تصویر ۹). از آن‌جا که رمزگشایی این حرف همچنان دشوار است، نمی‌توان این احتمال را رد کرد که عنوان *hujadag* به شیوه‌ای متفاوت از شواهدِ مربوط به مُهرهای اسپاهبید به کار رفته باشد.

با توجه به همه‌ی این عوامل، بازسازی و تفسیر کتیبه‌ی مُهر مورد نظر ما، که از موقعیت ساعت ۴ آغاز و در موقعیت ساعت ۷ به پایان می‌رسد، به‌صورت زیر پیشنهاد می‌شود:

mwdly ZY dyw'n ZY kw'tk W hwytk .... ymndy

مُهر دیوانِ *کوادگ [**kāwadag*] و خوب‌فال [نیک‌بختی‌یافته از سوی] (از سوی؟) ...

↔

تصاویر

تصویر ۱

تصویر ۲

تصویر ۳

تصویر ۴

تصویر ۵

تصویر ۶. طراحی اثر مهر .BNF 16.35a/30.C.1. (بر اساس گیزلن، ۱۹۹۳)

تصویر ۷

تصویر ۸

تصویر ۹

تصویر ۱۰. بازسازی طراحی شده توسط نویسنده از مهر اصلی

[1] For seals see Göbl 1973: pls. 17, 46a; Gignoux & Müller 1977: No. 21; Gignoux 1979: 120, No. 30.13; Gignoux & Gyselen 1982 (DCP): 92, No. 30.23-25; Gyselen 1993: 114, No. 30.F1-2, pl. XXI. For seal impressions Gyselen 1993: 225, No. 30.C.2-3.

در میان گل‌مهرهای کاوش‌شده در آق‌تپه در ترکمنستان، فیلی بر یک نمونه نقش شده است (گویایف و دیگران، ۱۹۹۶: ۵۸، شماره‌ی ۱۳۰۱) و...

[2] As it is the case, for example, for DCP 30.25, less than half the size of DCP 30.23 and 30.24.

[3] Gignoux 1978: 133, No. 16.35a, pl. LXXVIII; Gyselen 1993: 225, No. 30.C.1

[4] In Gignoux & Gyselen 1987, where the Mochiri collection is catalogued, without illustrations, at pp. 69-87. For the links between the Khoy material and the Mochiri collection see Akbarzadeh et al. forthcoming.

[۵] او این لفظ را صرفاً به صورت -mwdl؟ ترانویسی کرده، زیرا نوشته‌ی منقوش بر گل‌مهر او درست پس از همین حروف ناخوانا شده است، و پاره‌ی بین موقعیت ساعت ۱۲ و ۱۰ سالم مانده. در واقع، نقش این مهر به بدترین نحو باقی مانده.

[6] Göbl 1976: 103, and more specifically Gignoux 1979: 92 f., who lists the occurrences known at the time. To this list the following can be added: Gignoux & Gyselen 1982: 00.11, 20.34, 70.89; 1987: MFAB 3, MFT 79b (MFT 79a and IBT 15 were already included in the list in Gignoux 1979, and the same is true for Göbl 1973: pls. 17, 46c, where a picture of the seal is visible). For impressions MOT 48a in Gignoux & Gyselen 1987 and 16.35a in the BNF see *supra*, and n. 4.

[7] See also Gyselen 2007: 246, for the seal of the Treasury, and 119, No. 60.1, for the *dīwan*.

[۸] یک بدیل ممکن این است که پایه‌ی دال شاید کوتاه‌تر باشد، و در عوض، حرف ی [یوذ] در دنباله‌ی بلندتر یا کشیده‌تر و او بعدی آمده باشد، لیک این موضوع بر خوانش نهایی ما از این واژه، به صورت دیوان، تأثیری ندارد.

[۹] در گل‌مهر خوی نیز بخش فرازین (و تنها بخش سالم و محفوظ مانده) را به منزله‌ی نشانه‌ی حرف کاف را می‌توان تشخیص داد.

[۱۰] در این موارد همواره نام شخصی آن سردار یا ارتشتار در ابتدا می‌آید و با یک عنوان نخستین همراه می‌شود برای مثال آسپ‌بد یا هزاربد.

[۱۱] واژه‌ی فارسی میانه [MP] برای کلمه‌ی *kw'tk، گواذک، چنین است: «جوان، طفل» (فرهنگ مکنزی ۱۹۷۱: ۵۰) لیک در اینجا چنین معادلی اکیدا نامربوط به نظر می‌رسد. وسوسه‌کننده‌تر این است که در این صورت واژگانی مشتقی از یک نام شاهانه را در نظر بگیریم، یعنی نام گواد را، لیک این نام نیز پیوند محکمی با آنچه در ادامه‌اش می‌آید ندارد.

References

- Akbarzadeh D., C.G. Cereti C. & F. Sinisi (2009) *Glyptic Antiquities from the Museum of Khoy, Western Azerbaijan, Iran*. RepMem, New Series, VIII. Rome.
- Frye, R.N. (1968) Sasanian Clay Sealings in the Collection of Mohsen Foroughi. *Iranica Antiqua*, VIII, pp. 118-32.
- Gignoux, Ph. (1978) *Catalogue des sceaux, camées et bulles Sassanides de la Bibliothèque Nationale et du Musée du Louvre*, II. *Les sceaux et bulles inscrits*. Paris.

- Gignoux, Ph. (1979) Les noms propres en moyen-perse épigraphique. In Ph. Gignoux et al., *Pad nam .yazdan. Études d'épigraphie, de numismatique et d'histoire de l'Iran ancien*, pp. 35-100. Paris.
- Gignoux, Ph. & K.J. Müller (1977) Quelques sceaux sassanides de Bonn. *Studia Iranica*, 6, pp. 59-63.
- Gignoux, Ph. & R. Gyselen (1982) *Sceaux Sassanides de diverses collections privées*. Leuven.
- Gignoux, Ph. & R. Gyselen (1987) *Bulles et sceaux sassanides de diverses collections*. Cahiers de Studia Iranica, 4. Paris.
- Göbl, R. (1973) *Der sasanidische Siegelkanon*. Braunschweig.
- Göbl, R. (1976) *Die Tonbulln vom Tacht-e Suleiman. Ein Beitrag zur spätsasanidischen Sphragistik*. Berlin.
- Gubaev, A.G., S.D. Loginov & A.B. Nikitin (1996) Sasanian Bullae from the Excavations of Ak-depe by the Station of Artyk. *Iran*, XXXIV, pp. 55-59.
- Gyselen, R. (1993) *Catalogue des sceaux, camées et bulles Sassanides de la Bibliothèque Nationale et du Musée du Louvre, I. Collection générale*. Paris.
- Gyselen, R. (1996) Notes de glyptique sassanide: 3. Ram et Rast, 4. Éléphant et cornac, 5. Un sceau sassanide à iconographie juive, *Studia Iranica*, 25, pp. 241-52.
- Gyselen, R. (2001) *The Four Generals of the Sasanian Empire: Some Sigillographic Evidence*. ISIAO Conference, 14. Roma.
- Gyselen, R. (2003) D.wan et 'Trésorerie' Sassanides: premières attestations sigillographiques. *Studia Iranica*, 32, pp. 123-26.
- Gyselen, R. (2007) *Sasanian Seals and Sealings in the A. Saaedi Collection*. Acta Iranica, 44. Leuven. MacKenzie, D.N. (1971) *A Concise Pahlavi Dictionary*. Oxford.
- Semenov, G.L. et al. (2001) *Raskopki v Paikende v 2000 godu*. Material' Bukharskoi arkheologicheskoi ékspeditsii, 2. St. Petersburg.

↔

Source: Fabrizio Sinisi, 'Another Seal of a Sasanian Diwan', in *East and West*, Vol. 58 - Nos. 1-4 (December 2008), pp.377-385.